

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕОСТРАТЕГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СВІТІ В КІН. ХХ – НА ПОЧ. ХХІ ст.: ВІД БІПОЛЯРНОСТІ ДО АСИМЕТРИЧНОЇ БАГАТОПОЛЯРНОСТІ

Закінчення холодної війни в кінці ХХ ст. та крах комуністичної ідеології призвели до трансформації геополітичних процесів, зміну векторів міжнародних відносин та балансу сил, відбувся перехід від біполярного розподілу сил у світі до однополярного розподілу, коли єдиним надпотужним політичним гравцем у світі лишилися США. Внаслідок процесів глобалізації виникають інші центри потуги – ЄС, КНР, Індія та Російська Федерація, які хоч і не здобули такого військово-політичного та економічного впливу, як США, однак створили умови для переходу від однополярного до асиметричного багатопольярного світу, який і відбувається нині.

Ключові слова: безпека, НАТО, США, Росія, світ, співробітництво, політика, політики, альянс, протистояння, СРСР, демократія, міжнародна безпека.

Окончание холодной войны в конце ХХ в. и крах коммунистической идеологии привели до трансформации геополитических процессов, изменение вектора международных отношений и баланса сил. Осуществился переход от биполярного распределения сил в мире до однополярного. Вследствие процессов глобализации возникают другие центры мощности – ЕС, КНР, Индии и Российская Федерация, которые хоть и не получили такого же военно-политического и экономического влияния, как США, но создали условия для перехода от однополярного к асимметричному многополюсному миру, который и осуществляется ныне.

Ключевые слова: безопасность, НАТО, Россия, мир, сотрудничество, политика, политики, альянс, противостояние, СССР, демократия, международная безопасность.

The finishing of the Cold War at the end of the XXth century, the collapse of communist ideology led to the transformation of geopolitical processes, changing of vectors of international relations and power balance. The shift from bipolar to unipolar distribution of power in the world took place when the United States remained to be the only superpowerful political player in the world. As a result of globalization processes there are other centers of power – the EU, China, India and the Russian Federation. And although they have not got such a military-political and economic influence as the United States did, but, have created conditions for the transition from unipolar to asymmetric multipolar world. That very transposition is in process now.

Key words: security, NATO, the USA, Russia, world, cooperation, politics, politicians alliance, confrontation, the USSR, democracy, international security.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З початку 90-х років ХХ ст. до сьогодення у світі відбувся ряд помітних геополітичних змін, які кардинально змінили зальні тенденції розвитку міжнародних відносин, підходи до сприйняття невід'ємного компоненту міжнародних відносин – міжнародної безпеки, її формування та забезпечення геополітичними акторами, зміна векторів та балансу сил. У нових політичних реаліях починаю діяти нові політичні правила, розуміння яких визначає можливість якісніше забезпечувати інтереси політичних суб'єктів, відповідно дослідження цих змін дозволяє усвідомити місце держави в сучасному світі, визначити найбільш оптимальні шляхи її розвитку та балансування між провідними гравцями, з метою забезпечення як інтересів держави, так і населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідження проблеми перебудови світового співтовариства від біполярної до асиметричної багатопольярності, та визначення ролі та місця ряду держав та регіонів під час цієї трансформації представлені низкою дисертаційних досліджень і публікацій. Насамперед, необхідно виділити низку напрацювань доктора історичних наук, професора кафедри політології Фінансової академії при Уряді Російської Федерації (РФ) Я. Пляйса [1]. Актуальними і багатогранними щодо розкриття тематики на сучасних момент є наукові докторські та кандидатські напрацювання інших російських та закордонних учених, які захищалися в РФ [2]. Необхідно відмітити, що деяким недоліком цих наукових досліджень є досить упереджене ставлення до США, як

понадпруги, однак це не робить їх непридатними для дослідження, особливо якщо цей фактор враховувати. Безумовним позитивом є те, що ці дослідження розглядаються з різних точок зору та спеціалізованих методів дослідження – політологічних, історичних та філософських. Серед досліджень західної політичної думки, яка стосується цієї тематики, значним авторитетом у науковому світі користуються праці американського політолога, соціолога, науковця та політичного діяча польського походження З. Бжезінського [3]. Недоліком його досліджень, як і в російських учених, є певна суб'єктивність в оцінці політики США. Позитивом – те, що більшість прогнозів З. Бжезінського відбулися, відповідно суб'єктивність досліджень не впливає на їх достовірність та вірогідність прогнозів. До українських дослідників теми постбіполярного політичного світоустрою необхідно виділити д. е. н., професора О. Білоруса [4].

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є на основі історичного аналізу, сучасних оцінок політичних подій із політичного прогнозування визначити напрямлення трансформацій геостратегічних процесів в умовах переходу розподілення сил у світі від біполярності до асиметричної багатополлярності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерним параметром сприйняття безпеки у біполярні часи став її військово-політичний та економічний виміри. За умов глобального протистояння двох суспільно-політичних систем політика безпеки охоплювала такі аспекти, як оборона, стримування, формування й підтримка блоків, досягнення військового паритету й водночас роззброєння задля упередження ядерного зіткнення. Принциповою рисою постбіполярного періоду стала зміна домінанти глобального протистояння на масу потенційних загроз меншого масштабу й водночас доволі серйозних за можливими наслідками дестабілізації міжнародного миру. Так, сутнісною стороною сприйняття проблеми безпеки на сьогодні є те, що хоча в результаті припинення біполярного протистояння тенденції до зміцнення міжнародного миру у світі зросли, це не відбилося адекватно на його стабільності. Ідеться про кількісні та якісні показники сучасних загроз, динаміка трансформації яких у глобальні виклики становить реальну загрозу миру, причому часто-густо не менш загрозливу, ніж за часи глобального протистояння біполярних часів [5, с. 306-307].

По суті, початок ХХІ ст. започаткував принципово нову парадигму безпеки, характерними рисами якої стала можливість превентивного застосування сили за межами національної території з метою упередження та нейтралізації загроз національній і міжнародній безпеці.

Загалом нова парадигма оборонної політики, що формується в реаліях сучасного світу, спрямована на створення ефективних механізмів безпеки, орієнтованих на протидію асиметричним загрозам. Вона не тільки пов'язана з посиленням у міжнародній політиці ролі сили, але й потребує глибшої кооперації та ширшого співробітництва між військово-політичними структурами цивілізованих країн, запровадження нових механізмів взаємодії, зокрема шляхом створення більш гнучких альянсів та коаліцій.

Суттєві трансформації відбуваються на національному та регіональному рівнях. Принцип превентивного застосування сили за межами національної території став визначальною ознакою нової оборонної стратегії та політики США. Доктрину «превентивних ударів» доповнює політика розширення території, охоплених військовими базами передової присутності, та формування гнучких коаліцій для боротьби з конкретними загрозами. Підтримка військових акцій США, проти «країн – ізгоїв» і участь у міжнародних антитерористичних заходах стали визначальними чинниками формування міжнародного рейтингу будь-якої держави, успішності двостороннього співробітництва з США.

Необхідність реагувати на асиметричні загрози стала потужним поштовхом до реформування збройних сил, які мають бути більш мобільними, швидкими і гнучкими. Відповідно посилюються роль і значення силових структур у найвпливовіших державах світу – Сполучених Штатів Америки (США), Китайської Народної Республіки (КНР), Російської Федерації (РФ), Великобританії, Індії та Франції [6, с. 146-147, 188-198; 7, с. 68].

Особливо посилюється роль силових компоненти у сфері оборонної політики та політики безпеки Російської Федерації, яка до того ж відіграє координувальну функцію у сфері військово-політичної діяльності низки країн СНД та Митного Союзу у рамках Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ). З одного боку, негативно оцінюючи тенденцію до нівелювання ролі Ради Безпеки ООН і перехід до застосування збройних сил на основі національних рішень, Росія однак також залишає за собою право превентивного застосування своїх збройних сил [8, с. 188-192].

На початку 1990-х років військово-політичний Північноатлантичний альянс – НАТО також зазнав суттєвих змін. Із військового блоку він дедалі більше став перетворюватися на політичний. Майже всі колишні союзники СРСР по ОВД, а згодом і деякі пострадянські країни, які утворилися в результаті розпаду СРСР, заявили про своє бажання вступити до НАТО. Такі їхні дії значною мірою продиктовані прагненням забезпечити собі стабільність і безпеку за нових умов.

Ураховуючи нові реалії політичного життя, нарада голів країн-членів НАТО 5-6 липня 1990 р. прийняла Лондонську декларацію, яка внесла радикальні зміни у воєнну доктрину блоку НАТО. Учасники наради взяли на себе зобов'язання про ненапад на інші держави, а ядерні озброєння було проголошено «зброєю екстремальної ситуації» [9, с. 288-289].

Декларація Римської сесії Ради НАТО 1991 р. виробила нову стратегічну концепцію альянсу, яка передбачала активізацію ролі НАТО у врегулюванні конфліктів не лише в Європі, а й за її межами в разі загрози безпеці континенту, формування власне європейської системи безпеки та оборони (ЄСБО) в межах альянсу, створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) з метою налагодження взаємин із країнами Центральної і Східної Європи (ЦСЄ). Концепція наголошувала, що політика безпеки ґрунтується на трьох елементах, які доповнюють один одного: 1) діалог і співробітництво як між усіма

країнами континенту, так і в межах трансатлантичних та західноєвропейських інституцій (НАТО, НБСЄ, ЄС, Ради Європи та ін.); 2) підтримання колективної оборонної спроможності; 3) військовий вимір, який залишався невід'ємним для досягнення цих цілей [10, с. 289].

Етапним у постконфронтаційному розвитку альянсу став Брюссельський саміт НАТО, що відбувся 10-11 січня 1994 р. На ньому було ухвалено такі основні рішення: запровадження програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) як нового підходу до співробітництва з країнами ЦСЄ та колишнього СРСР, котрий ґрунтується на принципі відкритості альянсу для нових членів; домовленість про розробку нової військової концепції Багатонаціональних об'єднаних оперативно-тактичних сил (БООТС); започаткування обговорення в межах альянсу питання про розповсюдження ядерної зброї; розвиток програми співробітництва з країнами Середземномор'я. Ці програми інтенсивно впроваджуються і в наш час [11, с. 289; 12; 13; 14].

Аналіз міжнародних подій 1990-х – початку 2000-х рр. виявив такі виклики й загрози сучасному міжнародному миру і стабільності, – як соціально-економічна і політична нестабільність країн (переважно Центрально-Східноєвропейського регіону, а також регіону колишнього СРСР, нині – Близькосхідного та Північноафриканського регіонів), що перебували або продовжують перебувати на перехідному етапі від тоталітаризму до демократії; міжетнічні й міжрелігійні конфлікти в політичному чи економічно нестабільних регіонах; розповсюдження зброї масового знищення, отримання цієї зброї чи технології її виробництва терористичними режимами чи угрупованнями; боротьба за світові сировинні й насамперед енергетичні ресурси; екологічні, техногенні катастрофи, поширення природних осередкових інфекцій; інформаційна інтервенція; міжнародний тероризм.

Необхідно зазначити, що за винятком соціально-економічної та політичної нестабільності країн, що перебувають на етапі трансформації від тоталітаризму до демократії – тенденції, що виявила себе у постбіполярні часи, – решта вказаних загроз, маючи більш як десятилітній період формування, не є чимось якісно новим для сучасного світу. Загострення їх за постбіполярні часи може пояснюватись низкою важливих чинників [15, с. 307].

У доктринальному плані в Росії також були проблеми. Комунізм, який із 1917 р. був формою російського месіанства у світі, зник, і заміни йому поки що не знайдено. Імперська ідеологія, непопулярна і неприйнята в усьому світі, спричиняла лише непорозуміння й ускладнення у стосунках з іншими державами. Росія роздиралася між дезінтеграцією і реінтеграцією. Прикладом може слугувати російська політика щодо Чечні та Білорусі, сучасна політика РФ щодо набуття Україною асоційованого членства в ЄС. Очевидно, саме тому Росія не поспішає асимілюватися в широкі рамки європейського співробітництва – заважають імперські амбіції [16, с. 189].

Спроби Росії продовжувати активно впливати на світову політику виявилися безуспішними. У 1992-1994 рр. їй не вдалося реалізувати свою модель

європейського світу, зокрема створення на основі НБСЄ загальноєвропейських структур безпеки, в яких вона сподівалася посісти ключове місце, що аж ніяк не влаштувало США. Росії не вдалося зупинити процес розширення НАТО на Схід, а балканські проблеми (боснійська, косовська) вирішувалися за сценарієм Заходу. Відповіді Росії у вигляді Ташкентського договору з центральноазійськими республіками та Союзною угодою з Білоруссю були слабкими і неадекватними. Створені після агресії РФ у серпні 2008 р. проти Грузії маріонеткові політичні утворення – т. зв. Південна Осетія та Республіка Абхазія, не отримали визнання у світі і де-юре вважаються частиною Грузії.

Намагаючись вивільнити свої відносини від негативних напластувань минулого, РФ і США пішли на взаємні поступки. Із 1 січня 2002 р. РФ закрила свою військово-морську базу у В'єтнамі (Камрань) і радіоелектронний центр на Кубі (Лурдес, поблизу Гавани). 24 травня 2002 р. РФ і США підписали договір про скорочення стратегічних озброєнь, згідно з яким протягом наступних 10 років обидві сторони мають зменшити кількість ядерних боєголовок, що перебувають на бойовому чергуванні, до 1700-2200. Це був крок США назустріч Росії, якій за нинішніх умов важко утримувати існуючий ракетно-ядерний арсенал. Млявою виявилася й реакція Росії на заяву США від 13 червня 2002 р. про вихід із системи ПРО 1972 р. США зі свого боку дали зрозуміти, що готові найближчим часом відмінити дискримінаційний закон Веніка-Джексона, надати підтримку Росії у здійсненні її планів щодо вступу до СОТ та ін.

Попри певне потепління у стосунках між Росією і США, між ними залишається чимало розбіжностей і навіть суперечностей. У Росії панує антиамериканізм, перенесений ще з радянських часів і примножений у роки незалежності. У цей період його підживлювали настрої, породжені програшем «холодної війни», крахом імперії, соціально-економічними негараздами тощо. За даними російських дослідників М. Носова, С. Рогова, Н. Шмельова, А. Уткіна в середовищі російської еліти прозахідні настрої не перевищують 10-15 % [17, с. 598, 601].

США, своєю чергою, не вільні від антиросійськості. Американська громадськість сприймала Росію як країну сумнівної демократії і зростаючого авторитаризму. Формуванню таких настроїв «сприяли» події у Чечні, російський дефолт 1998 р., агресія проти Грузії. Тож противників зближення з Росією у США чимало. Так, радник 41-го Президента США Дж. Буша з національної безпеки К. Райс вважала, що США мають зупинити поширення впливу Росії на країни СНД. Політика ж нинішнього Президента США Б. Обами «перезавантаження відносин» була сприйнята керівництвом РФ не як жест доброї волі, а як слабкість. США також непокоїть російська політика «збирання земель», «російського світу», яка поширюється власне на не російські етнічні території. Крім того, американська сторона підозрює Росію у неконтрольованому постачанні зброї тоталітарним режимам, зокрема сирійському. Обидві сторони не змогли подолати інерцію ядерного протистояння часів «холодної війни». РФ, зі свого боку, була занепокоєна посиленням американського впливу в Середній Азії

(Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан), Європі (Україна) і на Кавказі (Грузія). У другій половині 2002 р., коли загострилася криза навколо Іраку, вона заявила про не-легітимність планованої військової акції США без санкції ООН. Не останню роль у розхитуванні «осі» відіграють і нафтові інтереси обох країн.

Ситуативність чи довготривалість осі «РФ – США» залежатиме від того, які інтереси в американсько-російських стосунках здобудуть пріоритет: спільні, зближувальні чи протилежні, суперечливі. Це залежатиме й від того, наскільки керівництво обох країн буде налаштоване раціонально розв'язувати вузли буденних проблем, а також від здатності російського керівництва відмовитись від імперського менталітету.

Певною мірою російсько-американське зближення, що відбувалося на тлі погіршення західноєвропейсько-американських стосунків, стало для США своєрідною компенсацією. Те, що накопичувалося роками у стосунках між США і їхніми європейськими партнерами, після подій 11 вересня 2001 р. вийшло на поверхню. Не відмовившись від участі в антитерористичній операції на боці США, європейці, однак, виявили своє бачення методів вирішення проблеми боротьби з міжнародним тероризмом. Так, якщо США операцію в Афганістані вважають лише початком силових дій проти міжнародного тероризму, то їхні європейські союзники наполягають на використанні, насамперед, політичних чинників. По суті, зміцніла Європа запропонувала США новий формат відносин – відносин рівного партнерства. Ідею самостійного вирішення власних проблем Європа зробила стрижнем своєї видозміненої політики [18, с. 602].

Ще один сильний геополітичний гравець початку XXI ст. – КНР, утворився завдяки прагматичним крокам китайського керівництва, приєднання одного з «Тихоокеанських економічних тигрів» – Гонконгу (Сянгану), та робить можливим перетворення країни протягом найближчих десятиліть на потужну, модернізовану, процвітаючу державу. Враховуючи ресурсний, людський потенціал Китаю, реальні економічні досягнення країни протягом 1970-1990-х рр., такі прогнози справді заслуговують на увагу. Так, починаючи з 1978 р. протягом чверті століття, коли з ініціативи Ден Сяопіна було прийнято офіційне рішення щодо проведення широкомасштабної економічної реформи, щорічні темпи приросту ВВП у КНР не знижувалися нижче 8 %. За прогнозами сучасних фахівців з порівняльної економіки, навіть за зменшення щорічного темпу зростання ВВП до 5,5 %, у 2015 р. ВВП КНР сягне рівня ВВП США. Якщо ж до цього додати сукупний економічний потенціал китайської діаспори (хуацяо) у Південно-Східній Азії, що активно допомагає історичній батьківщині, загальна сукупна китайська частка у світовому ВВП сягатиме у 2015 р. 23-25 %, що є, по суті, майже сучасним показником США [19, с. 298; 20, с. 195-197].

До того ж не можна не зважати й на те, що, будуючи «другу суперпотугу» XXI ст., китайське керівництво прагне обминути тих помилок, притаманних свого часу керівництву СРСР. Так, китайська економіка не є більше автаркічним господарством, вона все активніше інтегрується у світову економіку, у тому числі за рахунок вступу КНР до СОТ. Величезна увага нині приділяється китайським керівництвом і зміцненню позицій КНР у світовій фінансовій системі як за рахунок поетапного зміцнення китайської грошової одиниці – юаня, так і нарощування золотовалютних резервів Банку Китаю, розвитку фондових бірж Гонконгу, Шанхаю, тощо. Інтегруючись у світову економіку і домагаючись високих результатів у конкурентній боротьбі на світових ринках, керівництво КНР водночас нарощує вплив безпосередньо по периметру своїх кордонів, а також у всій Південно-Східній Азії як зоні традиційних китайських впливів. До недоліків, що знижують конкурентоспроможність КНР як світового гравця, необхідно віднести залишки тоталітарної системи – відсутність демократії, недотримання прав людини, однопартійна система, як наслідок – негнучкість та повільність управління, відсутність стимулів творчості та інновацій. Китайська економіка повністю залежить від європейського та американського ринків. Відповідно КНР, як і РФ, можна вважати сильним гравцем світового рівня, здатного самостійно зробити виклик США, однак не здатного на рівні конкурувати з ними [21, с. 197].

Інший азійський гігант і водночас потенційний кандидат на роль суперпотуги – Індія, яку західні політологи часто-густо називають «найбільшою у світі демократією», яка за останні 10-12 років демонструє надзвичайні успіхи у своєму економічному й науково-технічному розвитку, навіть більшою мірою, ніж Китай, що ще раз доводить більшу продуктивність ліберально-демократичної моделі над адміністративно-тоталітарною [22, с. 299-300].

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, на початку XXI ст. основними тенденціями при формуванні системи міжнародної безпеки в Європі та Євразії є, насамперед, беззаперечне лідерство в цьому питанні США та НАТО, хоча спостерігаються спроби знайти інші механізми формування безпеки з боку країн ЄС, РФ, Китаєм та Індією та нівелювати лідерство США, як у світі, так і в структурах НАТО. У той же час можна констатувати, що в кінці XX ст. відбувся перехід від біполярної світової моделі до однополярної, однак завдяки глобалізації однополярна модель на початку XXI ст. набуває риси багатополлярної асиметричної моделі, коли поруч з одним надпотужним центром – США, існують потужні, але меншою мірою центри – ЄС, КНР, РФ та Індія, які складають конкуренцію США та все більш впливають на геополітичні процеси у світі. Вивчення вищезазначеного може бути предметом наступних наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пляйс Я. А. Политическая наука в современной России в контексте системной трансформации общества и государства : дисс. ... доктора полит. наук : 23.00.01 / Я. А. Пляйс. – М., 2009. – 61 с.; Пляйс Я. А. Трансформация систем международных отношений в XX веке / Я. А. Пляйс // Обозреватель – Observer. – 2005. – № 10. – С. 19–34.

2. Внук В. К. Балканский кризис в контексте распада биполярного мира : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Внук Владимир Константинович. – М., 2002. – 162 с.; Горемыкина, М. В. Геополитическое пространство России в глобализирующемся мире : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Горемыкина Марина Вячеславовна. – М., 2005. – 152 с.; Кирсанов В. П. Место и роль России в глобализирующемся мире : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Кирсанов Валентин Петрович. – СПб., 2009. – 154 с.; Млечин В. Л. Концептуальные основы и главные направления внешней политики ФРГ в современном мире : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Млечин Виталий Леонидович. – М., 2011. – 205 с.; Сабит Хасан Хабиб. Характер современных локальных войн и вооруженных конфликтов в условиях многополярного мира : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.03 / Сабит Хасан Хабиб. – М., 2003. – 209 с.; Сычев В. Ф. Индонезия и мусульманский мир в международных отношениях XX века. Политологический анализ основных тенденций : дисс. ... доктора полит. наук : 23.00.04 / Сычев Виктор Федорович. – М., 2005. – 417 с.
3. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power / Zbigniew Brzezinski. – New York : Basic Books, 2012. – 224 p.; Бжезинский Збигнев. Стратегический взгляд : Америка и глобальный кризис / Збигнев Казимежа Бжезинский. – М. : Астрель, 2012. – 288 с.
4. Білорус О. Г. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.; Білорус О. Г. Проблеми теорії і політичної економії світсистеми глобалізму і глобального простору / О. Г. Білорус // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. – К., 2012. – Т. 1. – № 1. – С. 11–17.
5. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. / В. Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. В. Борисенко, М. П. Чуб. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
6. Кудряченко А. І. Геополітика / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
7. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
8. Кудряченко А. І. Геополітика / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
9. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. / В. Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. В. Борисенко, М. П. Чуб. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
10. Там же.
11. Там же.
12. НАТО. Безпека через партнерство. – Брюссель, 2005. – 36 с.
13. НАТО. Зміцнення безпеки та поширення стабільності шляхом розширення НАТО. – Брюссель, 2004. – 8 с.
14. Новини НАТО. 2004 р. Вип. 2 : Нові члени НАТО. – Брюссель, 2004. – 16 с.
15. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. / В. Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. В. Борисенко, М. П. Чуб. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
16. Кудряченко А. І. Геополітика / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
17. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки) / В. П. Газін, С. А. Копилов ; за ред. проф. А. О. Копилова. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.
18. Там же.
19. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. / В. Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. В. Борисенко, М. П. Чуб. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
20. Кудряченко А. І. Геополітика / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 296 с.
21. Там же.
22. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст. : [навч. посіб.] / В. Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. В. Борисенко, М. П. Чуб. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.

Рецензенти: Бушин М. І., д. і. н., професор;
Морозов А. Г., д. і. н., професор.

© Лазуренко В. М., Буравченко Р. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 20.10.2013 р.

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси.

Коло наукових інтересів: політологія, аграрна історія України, народознавство.

БУРАВЧЕНКО Руслан Всеволодович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси.

Коло наукових інтересів: історія політичної думки, історія України, історія науки і техніки.